

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2012 РОКУ

КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ МАЗЕПИНОГО ДВОРУ

Зенон Когут
Володимир Мезенцев
Юрій Ситий
Вячеслав Скороход

Торонто, 2013

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ім. КОВАЛЬСЬКИХ (КІУС)
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

представляють науково-популярне видання:

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2012 р. КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ МАЗЕПИНОГО ДВОРУ

Автори: **Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход**

Фотографії: Володимира Мезенцева, Миколи Турчина, Сергія Чиніна, Антона Конопацького

Упорядник: Володимир Мезенцев

Рекомендовано до друку дирекцією Канадського Інституту Українських Студій Альбертського Університету

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор: Софія Сосняк
Комп’ютерний дизайн: Михайло Гуцман

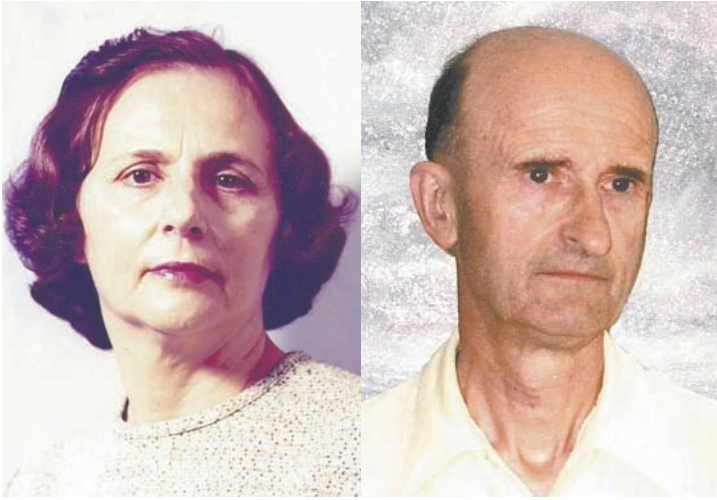
Друкарня Print Expert
4195 Dundas St. W., Suite 306, Toronto, ON, Canada M8X 1Y4
Tel.: (416) 239-2022. Email: gt@intelex.ca

Це видання здійснено коштом Канадського Інституту Українських Студій та Дослідного Інституту «Україніка».

© Володимир Мезенцев, 2013
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2013

На першій сторінці обкладинки: Гетьманська резиденція на цитаделі Батурина XVII ст. Реконструйовано корпорацією «Укрреставрація» у 2008 р. Комп’ютерний дизайн Ольги Орлової на основі фото В. Мезенцева.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2013

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Васишини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проєкту.

У 2012-13 рр. українські та канадські археологи й історики вписали нову сторінку у вивчення старожитностей Батурина Мазепиного часу. З 2001 р. спонсорами цього проєкту є Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в Едмонтоні й Торонті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А), Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут "Україніка" у Торонті. Батуринський проєкт очолює провідний історик Гетьманщини, попередній директор КІУСу та

Зліва: Наталя Сердюк (Батуринський заповідник), Зенон Когут та його дружина Зоряна, Марина Герасько (заповідник) і Володимир Мезенцев у Музеї археології Батурина.

директор Програми Ковальських, проф. Зенон Когут.

Археологи висловлюють щиру подяку Чернігівській обласній державній адміністрації, персонально її голові д-р Володимирові Хоменкові, за щорічні субсидії на розкопки у Батурині від часу президентства Віктора Ющенка. Д-р В. Хоменко щедро фінансує археологічні експедиції та реконструкції архітектурних пам'яток, передусім церков і монастирів, на Чернігівщині.

Найщедрішими благодійниками вивчення батуринської старовини є бл. п. поетеса Володимира Васишин, нащадок славнозвісного гетьмана запорозького козацтва Михайла Дорошенка (1623-28 рр.), та її чоловік, мистець Роман Васишин, з Філядельфії. Без їх княжих дарів у 2011 р. цей проєкт міг би припинитись через світову фінансову кризу. З позаминулого року портрети подружжя Васишиних виставлені на почесному місці у фойє Музею археології Батурина, а його працівники й співробітники КІУСу опублікували статті у пресі України та Північної Америки, де вшановують цих меценатів.

Батуринські розкопки і підготовку публікацій у 2012-13 рр. підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова мгр Орест Стеців), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Адріяна Буйняк-Виллсон), Ліга Українок Канади (Відділ Торонта, голова Галина Винник), Союз Українок Канади (Відділ ім. св. княгині Ольги при катедрі св. Володимира, голова Віра Мельник), Фондація Кредитової Спілки

Керівники Батуринської експедиції (ліворуч): Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, Володимир Мезенцев та Юрій Коваленко, 2012 р.

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного. Невідомий художник XVIII ст. Копія Володимира Недяка 2011 р. Батуринський Національний заповідник.

“Будучність” (голова Богдан Лещишин, персональна подяка екзекутивній директорці фундації Галини Винник та менеджерці кадрів Христині Бідяк), Фундація “Прометей” (голова мгр Марія Шкамбара), Фундація ім. Олега Ольжича в Канаді (голова Марія Підкович), Українська Кредитова Спілка (головний управитель Тарас Підзамецький, голова Спonsorського Комітету Володимир Кісь), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та аптека “St. Barbara’s Pharmacy Ltd.” (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті, Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія) і Український Історико-Просвітній Центр при Консistorії Української Православної Церкви в США у м. Бавнд-Бруці в Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

З пошаною оприлюднюємо імена приватних осіб у Канаді та Сполучених Штатах, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2012-13 рр. Найщедрішими серед них є Зенон і Зоряна Когут (Едмонтон, Альберта), а численністю жертводавців виділяється громада То-

ронта. Там проєкт підтримали вельмишановні Іван та Христина Іванчишини, д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Андрій та Кароліна Малецькі, Олена Негрич, Євгенія Хімчак, Ніна Чиж, мгр Анна Троян, д-р Ярослав Шкляр, Мирослав і Дарія Дяковські, Галина Куддла, Леонід Ліщина, Мирон та Олена Дилинські, д-р Ернест Еващук, Зоя Гуцуляк, Орест і Тетяна Джулинські, поет Микола й Олена Латишки, адвокат Богдан Жаровський, Оксана та Ярослав Соколики, Іван і Наталя Ємці, Олександр й Олександра Ємці, Роман і Дарія Пількови, Люба Пендзей, Стефанія й Михайло Ходани, Михайло Гуцман, Роман Колісник, Марія та Ярослав Крети, Олена Вавришин, Василь Мойсяк, письменниця Лидія Палій, Сильвія Зінгрон, Юрій і Людмила Шанти, Тереза Стадник та Ірина Малащук (Торонто, Канада). У Америці пожертви склали Григорій Шмигуль (Сиракюзи, Нью-Йорк), Лаврентія Туркевіч (Нью-Йорк), Світлана і Роман Андрушкови (Мейплвуд, Нью-Джерзі), Наталя Гончаренко (Сомерсет, Нью-Джерзі), Михайло та Алла Гереці (Рутерфорд, Нью-Джерзі), Володимир і Валентина Кривоноси, Михайло Дриканич, Максим та Юрій Лазірки, Марія Коростіль, Марія Гребенюк, Валентина Філатова, Олександр Дубина, Іван Худик, Михайло Глеба, Іван та Сильвія Білоброні, Михайло Глова, Надія Єременко, Галина Клименко, Олена Дзядів, Галина Кріст, Іван Маєр, Ігор Гаванюк, Борис Bloшко, Андрій Війтюк (Кліфтон, Нью-Джерзі), Наталя Коваль (Ріверсайд, Коннектікат), Олег і Таня Склепковичі (Вайомісінг, Пенсільванія) та Ігор Бемко (Едінборд, Пенсільванія). Більшість з вищеназваних організацій, фундацій, кредитівок, компаній та достойних добродіїв підтримують розкопки у Батурині багато років.

Персонально дякуємо історикові д-р Володимирові Кривоносові за збір пожертв на цю ціль від парафіян української церкви св. Покрови у м. Кліфтоні в Нью-Джерзі. З приємністю відзначаємо й благодійництво високоповажної Наді Амінов з м. Грінвічу в Коннектікат, яка понад десятиліття щорічно щедро допомагає справі розкопок Мазепиної столиці та публікації їх здобутків, а також о. Романові Кривкові, парохіві Покровської церкви УПЦ КП у Батурині.

Користуємось нагодою щиро подякувати провідному дослідникові демографії Голодомору в Україні, голові Стипендійної Комісії НТШ-А проф. Олегові Воловині за щедрю багаторічну підтримку Батуринського проєкту й цінні поради, а також керівництву цього Товариства за запрошення д-р Володимира Ме-

Клятва Івана Мазепи на вірність Україні. Художниця Оксана Полтавець-Гуйда, 2010 р. Батуринський заповідник.

зенцева доповідати про нові археологічні відкриття у гетьманській столиці на головному бюро у Нью-Йорку та за публікацію його статей на цю тему в Бюлетені НТШ-А кожного року. Дуже дякуємо директорці Українського Історико-Просвітнього Центру при Консistorії Української Православної Церкви в США у Бавнд-Бруці в Нью-Джерзі Наталі Гончаренко за гарну організацію і рекламу там лекції В. Мезенцева про історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина у лютому 2013 р., а також голові Союзу Українок Канади Відділу ім. св. княгині Ольги Вірі Мельник за чудову організацію презентації цього лектора про інтелектуальні зайняття й мистецькі зацікавлення козацької еліти Мазепиного двору у залі катедри св. Володимира у Торонті в березні минулого

року.

З вдячністю згадаємо викладачів Йоркського університету в Торонті, видатного історика України та дослідника мазепинців проф. Ореста Субтельного і голову НТШ Канади, мистецтвознавця проф. Дарію Даревич, та літературознавця-україніста з Торонтського університету проф. Максима Тарнавського. Вони підтримують Батуринський проект у наукових закладах Північної Америки своїми авторитетними рекомендаціями.

Відзначимо працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василя Сидоренка за його цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях Батурина, підготовку елек-

Зрубні стіни і надбрамна вежа на валі та замощений колодами рів цитаделі батуринської фортеці XVII ст. Реконструкція 2008 р. Світлина споруд цитаделі В. Мезенцева.

тронних фото та комп'ютерних реконструкцій археологічних знахідок для публікацій і лекцій. Відзначимо також старшого редактора інтернетної *Encyclopedia of Ukraine* при Торонтському відділі КІУСу мгр Андрія Макуха за його редагування англійських праць В. Мезенцева багато років та вельмишановних Миколу і Аллу Гавришів (Торонто) за редагування українських буклетів у 2012-14 рр.

Особлива подяка належить головному редакторові «Гомону України» д-р Олегові Романишинові, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію довгих статей про вивчення батуринських старожитностей з численними ілюстраціями у цій поважній газеті десять років, а також підготовку до друку двох буклетів (див. нижче). Д-р О. Романишин та голова Крайової Управи ЛУК і президент Дослідного Інституту «Україніка» мгр Орест Стеців всебічно підтримують Батуринський проект у громаді та надають важливі поради. "Україніка" зразково організує, реклямує й спонсорує щорічні публічні лекції В. Мезенцева про розкопки Мазепиної столиці в Українському Культурному Центрі та Канадсько-Українській Мистецькій Фундації у Торонті. У 2011 р. мгр О. Стеців заснував фонд для фінансування досліджень Батурина при своєму інституті, що став співспонсором цього проекту.

У 2011-12 рр. КІУС та «Україніка» спільно фіндували видання двох багатоілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого про результати розкопок гетьманських резиденцій Батурина. Останній буклет

Садиба Івана Мазепи у Батурині: Розкопки 2011 року (Торонто: Видавництво «Гомін України», 2012) має 28 стор. українською мовою з англійським резюме, 50 кольорових ілюстрацій і глянцеви́й папір. Ця науково-популярна історико-археологічна праця розрахована на широке коло читачів і вчених й рекомендується усім шанувальникам української старовини. Брошуру можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 (телефон: (416) 516-8223, e-mail: luc@lucorg.com) та у Видавництві КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, e-mail: cius@ualberta.ca; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>).

* * *

У розкопках Батурина 2012 р. брало участь біля 60 студентів-істориків та науковців з Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ), Національного університету Києво-Могилянська академія, Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександера Довженка і добровольців з Києва, Чернігова й Донецька. Минулого літа у складі Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції було близько 70 студентів з названих закладів та Сумського державного університету. Від 2012 р. її очолюють директор Центру археології й стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Відомий історик модерної України, директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в керівництві, організації й

Реконструкція гетьманської резиденції кінця XVII ст. у цитаделі. Вигляд з південного сходу.

фінансуванні Батуринської експедиції та публікації її здобутків. Він опікується науковою працею і виданнями Батуринського Національного історико-культурного заповідника (директорка Наталя Реброва). О. Коваленко є головою редколегії та керівником упорядників другого доповненого видання збірника документів і матеріалів *Батурин: сторінки історії* (Чернігів, 2012). Там надруковано багато писемних джерел з історії міста та вибірки з наших звітів про його розкопки 1995-2012 рр.

Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника "Глухів" мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів Глухівського університету в складі Батуринської експедиції та проводить археологічні розвідки. Кожного сезону розкопок більшість металевих знахідок зроблено ним за допомогою його потужного металодетектора. Старша наукова співробітниця Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ) д-р Лариса Виноградська брала участь у розкопках Батурина 2012 р. Ці спеціалісти надають цінні консультації про археологічні знахідки. Член Батуринської експедиції, чернігівський історик та художник Сергій Дмитрієнко у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції за матеріалами останніх розкопок. Вони надруковані у цій праці.

Очільник Батуринського українсько-канадського проекту проф. Зенон Когут бере участь у підготовці й фінансуванні публікацій про старожитності гетьманської столиці і є співавтором двох вищезгаданих буклетів. Минулого року він разом з В. Мезенцевим підготували есей про досягнення й підсумки цього проекту в 2001-12 рр. для збірки наукових праць на

пошану фолклориста проф. Богдана Медвідського з Альбертського університету, що готується там до друку. З. Когут досліджує культуру і світогляд козацької еліти у серії важливих статей.¹ Цій темі історик присвятив доповідь на міжнародній конференції "Quo Vadis Ukrainian History?", що відбулась в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету в 2013 р.²

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Батуринського проекту та співкерівником розкопок Батурина від канадської сторони. Знаний канадський історик Княжкої Русі і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімнік завідує фондом, що цей інститут збирає на розкопки Батурина. Він бере участь в історико-археологічних дослідках міста та публікації їх результатів у Канаді й Україні.

У 2012-13 рр. директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві кандидат архітектури Сергій Юрченко, авторитетний знавець архітектури й фортифікації козацької доби, член Національної спілки архітектів України, д-р Володимир Ленченко, архітект-реставратор Жанна Райгородська і головний архітект проектів Інституту "УкрНДПроектреставрація" у Києві Володимир Косьяненко фахово консультували В. Мезенцева з питань архітектури й будівельної техніки палацу Івана Мазепи у Батурині. Вони є авторами проекту реконструкції цитаделі та палацу гетьмана Кирила Розумовського у місті в 2008-09 рр. Старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, визнана мазеполог, д-р Ольга Ковалевська співпрацює у дослідженні

Фрагмент антаблементу з декоративними керамічними розетками та прямокутними вставками на фризі.

Склепінчаста зала для нарад з кахляною піччю у гетьманській палаті.

Портрет гетьмана Кирила Розумовського роботи невідомого художника XVIII ст. Музей Полтавської битви у Полтаві.

культури Мазепиної столиці.

Відома історик козаччини та мазепознавець, директорка Центру з вивчення історії України при історичному факультеті Санкт-Петербурзького державного університету, проф. Тетяна Таїрова (Яковлева) є консультантом нашої експедиції і науковців Батуринського заповідника. Її другу монографію про життя й діяльність Мазепи перевидали в українському перекладі 2013 р. і високо оцінили вчені та громадськість в Україні.³ Історик скоро опублікує другий том ще невідомих 500 документів і листів з батуринського архіву Мазепи, які вона зібрала в архівосховищах Петербургу. У своїх працях Т. Таїрова-Яковлева використовує матеріали наших археологічних дослідів архітектури й декору зруйнованої Мазепиної резиденції у Батурині, її графічні реконструкції та археологічні свідчення про знищення міста і його населення у 1708 р.

* * *

Студії середньовічного Батурина В. Коваленка показали, що він виник на зламі XI-XII ст. як фортеця

на південно-східньому кордоні чернігівського князівства. За розмірами і значенням княжий Батурин відносився до пересічних удільних міст Сіверщини. 1239 р. це поселення доценту зруйнували монгольські орди, і життя там не простежується у писемних та археологічних джерелах до XVII ст.

У другій чверті того віку, за польського панування в центральній Україні, відновили батуринський замок й спорудили навколо нього велику фортецю. 1648 р. на хвилі національної революції під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) козаки звільнили місто від польської королівської адміністрації та магнатів і воно почало інтенсивно рости й розбудовуватись. 1654 р. Батурин отримав магдебурзьке право міського самоврядування і мав магістрат (ратушу).

У 1669-1708 рр. місто було столицею гетьманської держави і швидко збагатіло від податків та концентрації там світської і духовної еліти, нав'язало широкі комерційні, дипломатичні й культурні зв'язки з Заходом і Сходом. На фортеці та передмістях розташовувались резиденції гетьманів та їх збройні сили, подвір'я церковних ієреїв на чолі з намісником київського митрополита, садиби полковників та інших старшин (офіцерів) козацького війська, урядовців, землевласників, купців, козаків і ремісників.

Гетьман Дем'ян Многогрішний (1669-72 рр.) переніс гетьманську столицю з Гадяча до Батурина і побудував у його замку-цитаделі свої покої. 2008 р. київська корпорація "Укрреставрація" реконструювала їх на місці розкопаних археологами залишків цієї великої споруди (21 x 26 м). Архітекти гіпотетично відтворили там дизайн та оздоблення відомих, переважно одноповерхових, житлових кам'яниць козацької старшини у стилі українського барокко. В гетьманських світлицях реконструювали дві ogrivальні печі, облицьовані чепурними кахлями з синьою й зеленою поливою, за даними розкопок їх решток.

Батурин найбільше процвітав і став знаним у світі за славного гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.). Під його кермом управління, господарство, церква, культура і все суспільство козацької держави пережили яскраве піднесення, яке видатний українсько-американський історик проф. Олександр Оглоблин назвав «Мазепинським ренесансом».⁴

Археологічні дослідження встановили, що з 1670-х рр. до 1708 р. у місті розвивалось виробництво цегли, кахлів, черепиці, віконного скла та інших конструктивних матеріалів й працювали цехи чи артілі мулярів, теслярів, різьбарів, фортифікаторів, архітектів,

кахлярів, малярів та інших оформлювачів споруд. Мазепа запросив до своєї столиці також німецьких, італійських і російських військових інженерів, архітектів, будівельників та майстрів художніх ремесел. Місцеві й чужоземні фахівці та робітники модернізували і посилили фортецю з цитаделею XVII ст., звели регулярні вали з фланкуючими бастіонами заміської вілли Мазепа, біля 10 цегляних і дерев'яних церков, гетьманські та старшинські палати, державні службові, монастирські й численні житлові будівлі у місті та околицях. В плануванні, конструктивній техніці, архітектурних рішеннях і декорі мурованих споруд й дерево-земляних укріплень Батурина проявились національні народні традиції та впливи Центральної Європи, а також Києва і Чернігова, найзначніших центрів архітектури, містобудування та мистецтва Гетьманщини.

1708 р. батуряни підтримали збройний виступ Мазепа за звільнення козацької України від зверхності Москви і мужньо обороняли місто від армії царя Петра I. Вони відбили перший штурм батуринської фортеці, а нападники зазнали тяжких втрат. Однак 2

листопада того року, діставши підкріплення, московське військо вдерлось до гетьманської столиці, пограбувало й спалило її дотла. Задля покарання повсталих і застрашення Мазепа та його спільників воно вигубило рештки гарнізону та усе цивільне населення Батурина, загалом до 14,000 осіб.

Про тотальне знищення Мазепаї столиці разом з мешканцями царською армією у 1708 р. повідомляють десятки достовірних українських, білоруських, російських (літописів) і західноєвропейських писемних джерел XVIII ст. у додаток до наших археологічних свідчень. Наприклад, перевиданий 2012 р. *Короткий опис Малоросії* (список Якова Радкевича 1734 р.) так драматично описує цю подію: «Місто було здобуто й віддано на пограбування. Те, що солдати не змогли забрати з собою, стало здобиччю вогню, який знищив у той час і частину міста. Укріплення були всі зруйновані, а мешканці міста загинули у найжорстокіших муках. Одних посадили на палі, інших повісили або четвертували. Навіть вигадали новий спосіб тортур, що жахав саму яву».⁵

Попередній керівник нашої експедиції д-р Володимир

Реставрований палац Розумовського із західнім флігелем у Батурині (1799-1803 рр.).
Вигляд з південного сходу. Фото М. Турчина.

Західня фасада палацу з боку парку. Ця та наступні знімки споруд Розумовського В. Мезенцева.

Коваленко (ЧНПУ) на базі писемних та археологічних даних докладно і об'єктивно висвітлив захоплення й розорення Батурина та різанину його населення у двох об'ємних статтях українською і англійською мовами. Вони надруковані в Україні, США та поширені в інтернеті.⁶

Кожного року 13 листопада (2 листопада за старим календарем) з ініціативи Національного заповідника Батурина його міська та районна адміністрація, Українська Православна Церква Київського Патріархату, викладачі й студенти ЧНПУ, члени нашої археологічної експедиції, козацькі організації, преса і широка громадськість урочисто відзначають роковини Батуринської трагедії. У цей день 2012 р. понад 300 батурян і гостей були присутні на мітингах, процесіях, поминальних Службах Божих та інших публічних заходах для вшанування світлої пам'яті загиблих героїчних захисників і усіх мешканців гетьманської столиці. 13 листопада минулої осені у Батурині велелюдно відзначалось 305-ліття цієї сумної події в історії міста та України. Тоді з почестями перепоховали знайдені нашою експедицією останки жертв московської навали у крипті дерев'яної Воскресінської церкви УПЦ КП (2008 р.) на цитаделі й відслужили Молебень за вічний спокій їхніх душ.

Після лихоліття 1708 р. основна територія міста в межах спаленої фортеці площею 26.4 гектара понад століття лишалась пустирем і позаростала. Небагатьом батуринцям, котрим пощастило втекти чи сховатись від нападників, та новосельцям царські власті дозволили мешкати тільки на околицях поза колишньою фортецею. Як показав знаний дослідник загибелі Батурина і мазеполог, чернігівський історик Сергій Павленко,

Розкішна головна зала палацу.

у 1726 р. там діяла лише одна Покровська церква на північно-західньому посаді.⁷ Це говорить про мале населення міста, що ледь животіло після погрому.

За описом Батурина того року і свідченням німецького любителя архітектури Фрідріха-Вільгельма фон Берггольца, котрий оглянув Батурин 1744 р., у ті часи на місці фортеці не було жодних старих чи нових споруд, крім руїн мурованих соборів Живоначальної Трійці (1692 р.) й Миколи Чудотворця (1696 р.), фундованих Мазепою.⁸ Білоруська "Могилевська" хроніка XVIII ст. повідомляє, що російські вояки під час розгрому Батурина обстріляли Мазепин Троїцький собор з облогових гармат, витнули упень усіх міщан з дружинами і дітьми та священників, які зачинились там від карателів, пограбували й спалили храм.⁹

У 2006-09 рр. наша експедиція розкопала залишки (підмурки) цього великого собору та 232 могили XVII-XVIII ст. на оточуючому цвинтарі. Провідний дослідник цвинтарів старого Батурина Ю. Ситий виявив жертви масакри 1708 р. у четвертому горизонті поховань кладовища Троїцького собору. За визначенням медика-антрополога Катерини Полов'ян (Суми), частина розкопаних там кістяків має сліди обпалення.¹⁰

Завдяки клопотанням гетьмана Кирила Розумовського (1750-64 рр.), царську заборону на відродження Батурина було скасовано і йому повернули статус гетьманської столиці 1750 р. Однак фортецю там не відновили і заселення її терену в другій половині XVIII ст. не простежується археологами. За Розумовського місто відроджувалось й забудовувалось головним чином на периферії. Так, на західньому передмісті гетьман спорудив свою першу дерев'яну резиденцію з садом у 1750-х рр. Там же та на інших

Інтер'єр палацу з картинною ґалереєю.

околицях і слобідках він заснував поштову станцію, шпиталі, школи, шовковичний сад та різні господарчі й промислові підприємства.

Після ліквідації Гетьманату автократичною Російською імперією у 1764 р. відставний гетьман продовжив розбудову Батурина як його приватний власник і щедрий благодійник. На місцині Мазепиної дерев'яної Покровської церкви він звів одноіменну муровану 1789 р., яку знесли богоборчеські советські власті.

На передмісті Теплівці Розумовський створив монументальний палацовий комплекс з парком 1799-1803 рр. У 2005-09 рр. архітектуру і артистичний декор мурованого триярусного палацу з його ошатними розписаними інтер'єрами гарно відреставрували. Ця перлина клясицистичного палацового мистецтва прославила Батурина у світі. На жаль, опорядження обох відбудованих бічних флігелів садиби досі не завершили.

Виняток становить лише цегляна Воскресінська церква, яку Розумовський спорудив у стилі клясицизму 1803 р. в колишній фортеці, поблизу руїн головного храму Мазепиної столиці, собору Живоначальної Трійці з високою дзвіницею. Останню називали у Батурині "Мазепин стовп" (вежа). Їх рештки розібрали на цеглу, що перевикористали при муруванні храмів та палацу з флігелями Розумовського. Напевно, за традицією Мазепиною часу, таке розташування Воскресінської церкви вважалось центральним і найбільш престижним у місті XVIII-XIX ст.

1803 р. в підземному склепі цього храму поховали останнього правителя козацької держави. Без неї та опіки гетьманів Батурина перетворився на незначне провінційне аграрне містечко, закуток імперії.

На підставі археологічних спостережень Ю. Ситий твердить, що територію зруйнованої вщент фортеці зайняли хатами й городами тільки у другій половині XIX-XX ст. Так довго не заселялась розлога центральна частина Батурина після нищівного розорення 1708 р.

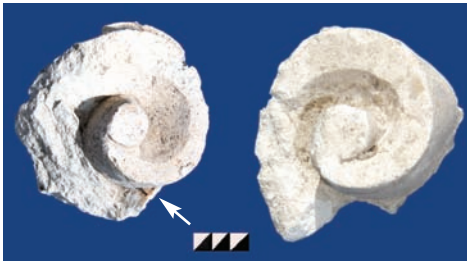
Понаддесятилітні археологічні дослідження міста та здійснені на їх основі масштабні натурні реконструкції фортечної цитаделі з гетьманською резиденцією, скарбницею і дерев'яною Воскресінською церквою, а також реставрації судової палати (будинок Кочубея) й палацу Розумовського відтворили архітектурний образ Батурина XVII-XVIII ст. Від 2009 р. він став одним з найпопулярніших центрів туризму України, який щорічно відвідують 140-212 тис. українських і чужоземних туристів. Збереженням, вивченням і реставрацією археологічних й архітектурних пам'яток та розбудовою музеїв міста успішно займається Батуринський заповідник. Він вважається першорядним серед таких державних установ.

Наша експедиція продовжує пляномірні розкопки залишків головної резиденції Мазепи на околиці Батурина Гончарівці. Наприкінці 1690-х рр. він побудував там велику укріплену садибу з незвичайним для житлових споруд козацької еліти мурованим триповерховим палацом з мансардою. Його пограбували й спалили нападники, коли впала гетьманська столиця.

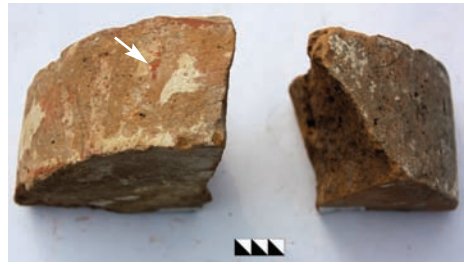
Розкопки земляних валів та бастіонів цієї вілли

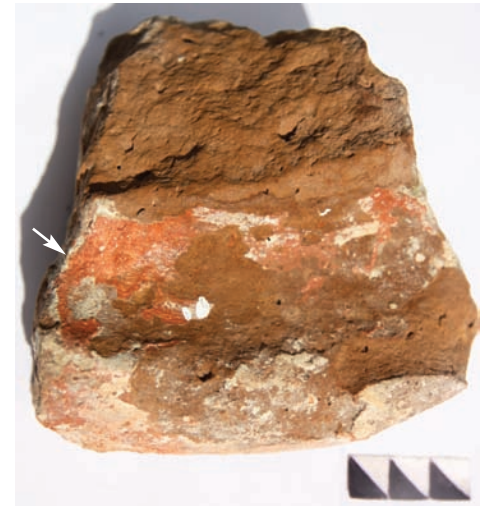
Мурована Воскресінська церква 1803 р. у колишній фортеці Батурина.

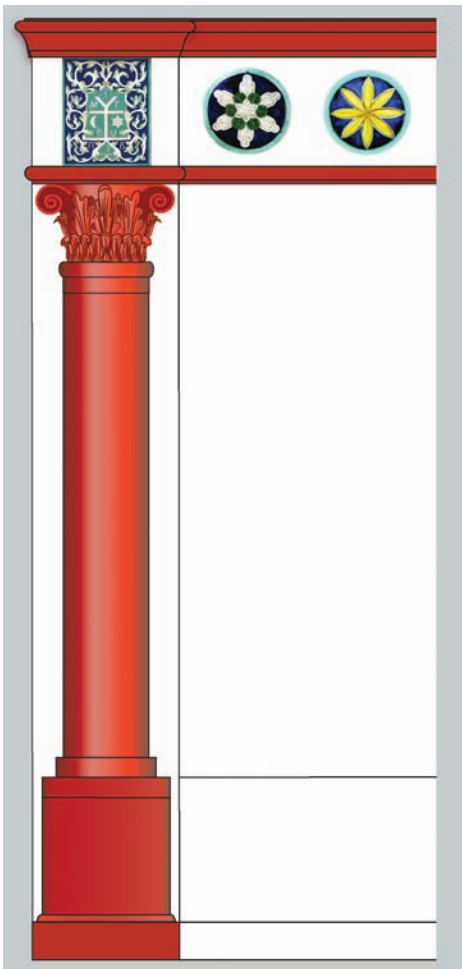
Уламки вапнякових коринтських капітелей півколон з рельєфами волют від декору фасад Мазепиного палацу на Гончарівці. Розкопки 2009 р. (зліва) та 2012 р. Фото знахідок В. Мезенцева.

Сегментовидні цегли від мурування півколон палацу з залишками червоно-рудоді фарби (вказано стрілкою) та вапнякової побілки, знайдені 2010 р.

Уламок керамічної профільованої бази півколони палацу з рештками фарбування та пізньої побілки. Розкопки 2012 р.

Пофарбована наріжна коринтська півколона на побіленій фасаді палацу з антаблементом, прикрашеним керамічними полив'яними розетками і вставкою з гербом Мазепи перед 1700 р. Гіпотетична реконструкція С. Юрченка та В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

проводились нашою експедицією у попередні роки. Вони ґрунтовно розглядаються Ю. Ситим у статті про систему оборони гетьманської столиці. Його студент Микола Андрієвський показав впливи європейської фортифікації на бастионні укріплення Гончарівки.¹¹

Архітектурно-археологічні дослідження решток Мазепиного палацу виявили, що його чільну фасад прикрашали цегляні напівколони з кам'яними різьбленими коринтськими капітелями та керамічними профільованими базами. Обстеження цих ордерних елементів, знайдених 2012 р., дозволили В. Мезенцеву вважати, що первинно вони були пофарбовані у яскравий червоно-рудий вохристий колір і виразно виділялись на потинькованих й побілених стінах. Подібне сполучення червоних і білих кольорів використовувалось в оформленні екстер'єрів деяких мурованих монастирських й житлових будівель Лівобережжя та Києва другої половини XVII – початку XVIII ст. Спеціаліст з історії старої української архітектури С. Юрченко твердить, що вони успадкували таку комбінацію кольорів від декору готичної та маньєристичної архітектури України й Заходу.

Приклади знаходимо в готичних

соборах м. Бремена та м. Бад-Доберана у Німеччині XI-XIV ст.¹² Реставрований францісканський монастир у м. Крумлові в Богемії XIV-XVIII ст., добудований у барокову добу, дає уяву про вигляд колон червоного кольору в палаці Гончарівки.¹³

У перші роки XVIII ст. червоні ордерні елементи Мазепиної резиденції вкрили шаром вапна і зробили його стіни цілковито побіленими, ймовірно, за тодішньою модою в архітектурі Гетьманщини. У такому вигляді будинок дійшов до розорення Батурина.

Важливою знахідкою 2012 р. був уламок коринтської капітелі півколони з рельєфом волюти (спіральною завитком). Схожий фрагмент капітелі знайшли у ході розкопок 2009 р. Аналізи цих зразків, проведені в Інституті геологічних наук НАНУ, показали, що капітелі гончарівського палацу вирізьбили з м'якого вапняку.¹⁴ Скоріше за все, його видобули у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області і ці деталі виготовили місцеві різьбари.

Капітелі саме коринтського ордеру, оздоблені з боків волютами, зображені на малюнку руїн Мазепиного палацу 1744 р. з колекції вищезгаданого Берггольца, що зберігається у Національному музеї Стокгольму.¹⁵ Тож нові археологічні знахідки свідчать на користь достовірності цього унікального малюнку гончарівського палацу і підготовлених на його основі В. Мезенцевим та С. Дмитрієнком графічних реконструкцій архітектури й оформлення екстер'єру споруди. Різьблені кам'яні декоративні деталі дуже рідко вживались у будівництві козацької держави, що говорить про багатство і своєрідність убору головної резиденції Мазепи в Батурині.

За археологічними даними, фризи антаблементу цього палацу прикрасили низками різнобарвних полив'яних керамічних розеток. На думку В. Мезенцева, на чоловій фасаді на фризи антаблементу понад капітелями наріжних півколон встановили глязуровані й теракотові

Комбінація червоно-рудого та світлого кольорів у оформленні екстер'єру францісканського монастиря у м. Крумлові в Чехії XIV-XVIII ст.

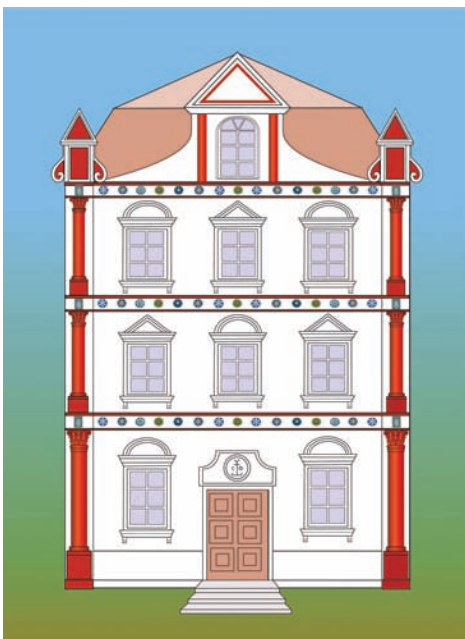
прямокутні плити з рельєфним гербом і монограмою Мазепи. Дослідник відзначив співпадіння ширини цих гербових плит (33.5 см) та діаметра розеток (32-35 см), визначених Ю. Ситим, що підкріплює припущення про їх поєднання в опорядженні фризу.

Таке положення мали прямокутні керамічні полив'яні вставки з рельєфними янголами-путті поверх капітелей пілястр серед розеток на фризи антаблементу Успенського собору Києво-Печерської лаври

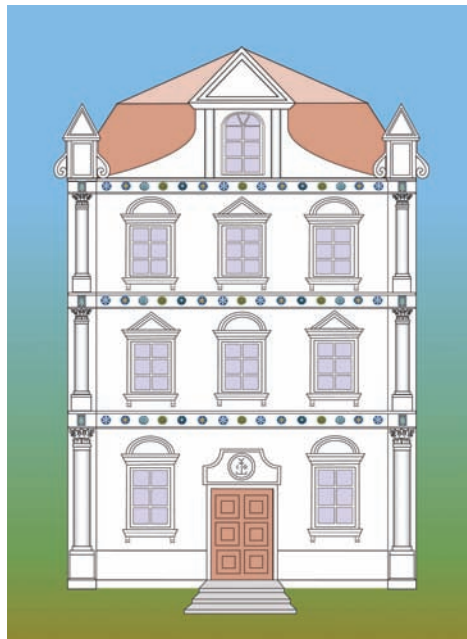

Пофарбовані наріжні колони і портал з фронтоном ранньомодерного ґанку монастиря.

1073-77 рр. Їх вмонтували там у 1720-25 рр. в ході перебудов цього храму в стилі українського барокко протягом XVII-XVIII ст. Київський спосіб комбінації керамічних розеток з вставками застосували у

Чільна фасада палацу Мазепи на Гончарівці з пофарбованими півколонами перед 1700 р.

Південна (чільна) та східня поздовжня фасади палацу після суцільної побілки до 1708 р. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

Реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври, 2000 р. Вигляд з південного заходу.

декорі антаблементу реконструйованої гетьманської палати в цитаделі Батурина. Але там ці імітації зробили меншими й простішими за орнаmentaцією, ніж масивні розкішні керамічні оздоби грандіозного лаврського собору.

На основі малюнка вілли Мазепи у Батурині 1744 р., описаних вище археологічних знахідок та аналогій С. Юрченко і В. Мезенцев підготували гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію її ордерних елементів з первісним червоним фарбуванням та побіленою фасадою. Там зображено фрагмент антаблементу палацу, фриз якого прикрашено керамічними глянзурованими розетками та плитою з Мазепиним гербом.

Очевидно, гетьман спорудив і оздобив свою головну батуринську оселю в цілому за зразком барокових палаців чи вілл Польщі й Литви. Однак археологічні дослідження показали, що західній зовнішній декор будівлі доповнили місцевими прийомами фарбування, побілки та облицювання фризів антаблементу поліхромними полив'яними й теракотовими розетками й вставками, характерними для культової архітектури Києва Нового часу. Багатоярусний величний і пишно прикрашений палац Гончарівки не мав рівних серед світських споруд центральної України рубежу XVII-XVIII ст. Прийоми орнаmentaції й будівельної техніки цього палацу Мазепи та дискусійні питання їх походження детально аналізуються у академічній статті В. Мезенцева, опублікованій в Україні минулого року.¹⁶ Дивись також його коротші есеї і звіти українською й англійською мовою у пресі Америки та Канади 2013-14 рр.¹⁷

Відтворений антаблемент собору з орнаmentaцією фризу керамічними глянзурованими розетками та вставками.

Писемні джерела повідомляють про дерев'яну церкву, яку Мазепа поставив поблизу свого палацу. Вона уперше згадується разом з ним та державною скарбницею на Гончарівці у Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. За цим автором та документом 1707 р., полковники, старшини та гості гетьмана ходили для "набоженства" до того храму.¹⁸ Рукопис військового канцеляриста Григорія Покаса 1751 р. в оповіданні про розорення російським військом Мазепиною столиці, криваву розправу над усіма мешканцями та жорстокі катування їх провідників додає: "Фортеця ж Батуринська з церквами кам'яними і на Гончарівці за містом двір Мазепин та церква залишені в пустці."¹⁹

Згідно з історичними та археологічними джерелами, гончарівський храм не спалили, як гетьманські покої. Опис Батурина 1726 р. свідчить, що тоді палац стояв у руїнах, а церква не функціонувала на порожньому підвір'ї.²⁰ До 1760 р. вона зруйнувалась чи була розібрана і, можливо, перенесена до більшого поселення, парафії або монастиря.²¹ Так, відомо, що Введенську церкву, побудовану наприкінці XVII ст. генеральним суддею Василем Кочубеєм з дуба біля його посілости, перенесли 1778 р. до с. Матіївки, що поблизу Батурина.²²

У 2012-13 рр. археологи продовжили розкопки залишків церкви, виявлених за 30 м на північний захід від Мазепиноного палацу. За останніми дослідженнями, вона мала розміри близько 11 x 10 м, одну апсиду (вівтарну частину), орієнтовану на північний схід, та, згодом, зовнішню галерію (опасання). До південно-західного кута храму прилягала споруда, яку ще треба повністю розкопати для ідентифікації. З північного боку також

могла бути прибудова. Доцана підлога й стіни церкви спирались на стовпи-колоди, заглиблені до рівня материка. Напевно, стіни та бані були складені з брусів і обшиті дошками. Дослідження решток цього храму й прибудов завершаться наступного літа.

У 2011-13 рр. приблизно за 70 м на захід від палацу експедиція розкопала залишки великої наземної, вірогідно, службової споруди. Начальниця розкопу, магістрантка Києво-Могилянської академії Людмила Мироненко, датує її початком XVIII ст. Розкопана частина будівлі становить 15 м у довжину й 5.5 м в ширину. Вона потребує подальших досліджень для з'ясування її повних параметрів і пляну та уточнення призначення. Після спустошення Мазепиною маєтку в 1708 р. ця споруда розвалилась від неогляду чи була розібрана на будівельні матеріали десь у XVIII ст.

Вона мала дерев'яну каркасно-стовпову конструкцію, незвичайну для жител Батурина й Чернігівщини козацької доби. Так, покоєва хата чи флігель (розміром 10 x 9.5 м) і церква, рештки яких відкрили ближче до палацу Гончарівки, були зрубні. За Ю. Ситим, це службове приміщення могло мати фахверкову конструкцію ("fachwerk" німецькою мовою), що широко використовувалась у міських і сільських житлах середньовічної та ранньомодерної Європи від Британії до західної України. Більшість будинків Львова XVII-XVIII ст. були фахверковими.²³ У Північній Америці традиція таких середньовічних котеджів і мансіонів відродилась в XIX-XX ст. і їх тут називають "Tudor style timber-framed houses". Фахверкова споруда польського взірця пасувала б до західного барокового стилю палацу Мазепи. Сподіваємось, що завершення розкопок залишків службової будівлі на Гончарівці

Розкопки на північ від котловану покоєвої хати (флігеля) садиби Мазепи на Гончарівці у 2012 р.

прояснить питання про її конструктивний тип та його західне або місцеве походження.

За три сезони розкопок у межах та навколо цієї споруди знайшли дуже багато інформативних предметів. Їх розгляд дав підставу В. Мезенцеву припустити, що у такому неординарному просторі приміщенні мешкали заможні писарі чи інші службовці канцелярії, архіву й бібліотеки при палаці Мазепи або освічені козацькі старшини з його оточення.

За історичними студіями С. Павленка, у Мазепи в Батурині працювало 20 писарів та канцеляристів, здебільшого випускники Києво-Могилянської академії. Багато з них за вірність гетьманові, після поразки його повстання, зазнали репресій і були заслані з родинами до Сибіру чи на далеку північ Росії.²⁴

Розкопки залишків службової споруди Мазепиною маєтку та пошуки металевих предметів металодетектором.

У Ю. Ситого склалось подібне уявлення про населення розкопаної службової споруди. Він гадає, що там збирались офіцери гетьманської гвардії (сердюки) або козацькі старшини, які служили при дворі Мазепи посланцями-кур'єрами, гетьманськими дворянами чи покоєвими (ад'ютантами) для виконання його повсякденних доручень.

На базі знахідок у цьому інтригуючому будинку можна міркувати, що озброєні старшини чи службовці гетьмана там харчувались, курили тютюн, спілкувались, грали в шахи і читали книжки, користуючись місцевими та імпортованими виробами. У тому приміщенні й поруч нього вони губили дрібні предмети свого озброєння, військового обладунку, одягу, забав, прикраси, монети, люльки тощо. Деякі з них могли залишитись там у результаті пограбування Мазепиної садиби 1708 р.

Срібні прикраси з скляною намистиною і гірським кришталем XVII-XVIII ст., знайдені на Гончарівці 2012 р.

керамічних декорованих пічних кахлів, козацьких люльок ("черепашок"), горщиків, мисок та кришок з розписом, скляного посуду і вінце бронзової тарелі місцевої продукції XVII-XVIII ст., уламки тогочасних бокалу з богемського скла з вигравіруваним стилізованим зображенням гілки з листям, порцелянових чубуків голландських люльок, німецького глянзурованого столового посуду й вишуканих тарілок з молочно-білого скла з рослинним орнаментом, виконаним си-

Знахідки мушкетних куль та вістер стріл з розкопок службової будівлі. Фото археологічних знахідок В. Мезенцева.

Дорогий посріблений бронзовий військовий пояс XVII ст. з розкопок залишків житла заможного козака на південному посаді у 1997 р. Музей археології Батурина. Фото Антона Конопацького.

жає, що ці тарілки привезли до Батурина з Туреччини чи Кримського ханства. Аналогічний мальований посуд з молочного скла виявлено під час розкопок міст-фортець Очакова і Білгорода-Дністровського (Аккермана) на півдні України, які підпали під Османську імперію у XVI-XVIII ст.

У 2012-13 рр. на місці службової споруди знайшли 19 поширених срібних та мідяних польсько-литовських і російських монет XVII-XVIII ст. та уперше в Бату-

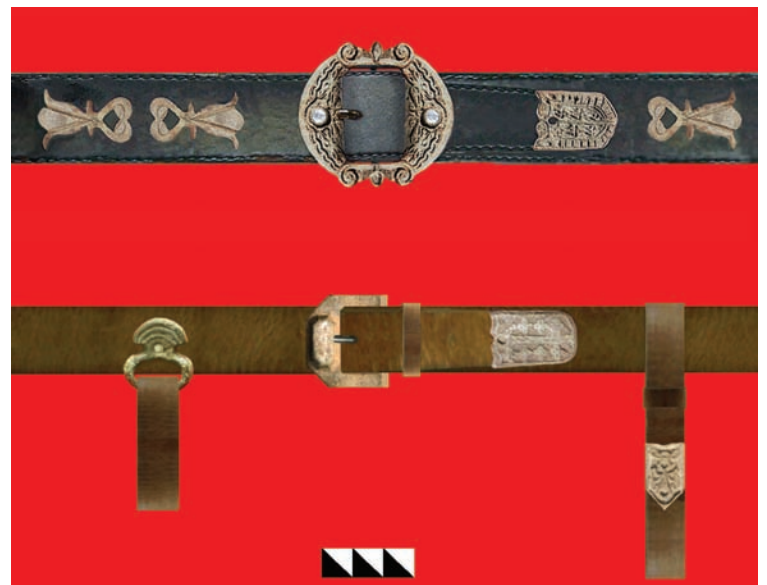
Так, 2012 р. поблизу службової будівлі розкопали яму з посіченими кістками тварин, яких її мешканці споживали у їжу. Серед решток цієї споруди знайшли багато фрагментів теракотових і полив'яних

ньою фарбою.

Спеціаліст з художньої кераміки та скла України д-р Л. Вингородська вва-

Бронзові пряжки й декоративні бляшки старшинських поясів, стрижень від завіси дверей і кругла мідяна підвіска, знайдені серед решток службової споруди у 2012 р. (зліва) та 2013 р.

Оздоблені шкіряні ремені козацьких старшин чи службовців Мазешиного двору в Батурині, рубіж XVII-XVIII ст. Гіпотетична комп'ютерна реконструкція (фотоколаж) В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2013 р.

Знахідки монет на Гончарівці 2012 р.: Мідяний солід коронний польського короля Яна II Казимира Вази (1648-68 рр.), дві срібні копійки нагорі та три деньги російського царя Петра I (1682-1725 рр.).

Обидва боки турецької мідної монети "мангір" 1688 р. Розкопки решток службового приміщення у 2013 р.

Портрет турецького султана Сулеймана II (1687-91 рр.).

Фрагменти тарілок з молочного скла з мальованим рослинним орнаментом, імпортованих з Османської імперії. Музей археології Батурина.

зових пряжок та сім фігурних бляшок/накладок з рельєфними орнаментами, насічкою та інкрустаціями від наборів оздоб старшинських шкіряних поясів. На основі світлин цих прикрас В. Мезенцев і С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції двох таких ременів. 2012 р. у котловані палацу Гончарівки знайшли кульчик

рині – турецьку мідну монету султана Сулеймана II. Вона карбована у Стамбулі 1099 р. за мусулманським календарем, що відповідає 1688 р. від Різдва Христового. Визначення й датування цих монет належить Ю. Коваленкові.

В 2011-13 рр. там само знайшли срібні підвіску з рельєфним рослинним візерунком і круглу прикрасу одягу з гірським кришталем, мідяні підвіску, кільце-обручку та п'ять гудзиків, три гаплики, клаптики тканини й шнура, п'ять брон-

Малюнки гетьмана, полковника, старшин, військових канцеляристів чи писарів козацької держави XVIII ст. за Дмитром Бантиш-Каменським, 1830 р.

Кістяна шахова фігурка. Розкопки службової будівлі 2012 р.

Графічний відбиток янгола з двома сурмами на титульній сторінці видання Лейпцігу 1706 р. Портрет гетьмана Івана Мазепи німецького гравера Мартіна Бернігерота.

зі срібного перевитого дроту та намистиною з кольорового скла Мазепиної доби.

У 2011-13 рр. серед залишків службової будівлі знайдено 21 олов'яну мушкетну кулю й заготовки для них, зламаний бронзовий гвинт і два кремені від ударного замка рушниці та сім залізних вістер стріл. Знахідки останніх на Гончарівці показують, що гетьманське

Уламок бронзової оправи книги з вирізаною і гравірованою фігуркою чоловіка, що сурмить. Розкопки службової споруди Мазепиною маєткою 2012 р.

Комп'ютерна реконструкція гравірованого зображення на уламку бронзової оправи книги С. Дмитрієнка на основі фото В. Мезенцева.

Малюнок янгола з фрески Апокаліпсиса у Сікстинській капелі. Копія XIX ст.

військо, як і все українське козацтво, консервативно продовжувало користуватись луком і стрілами до XVIII ст., хоч віддавало перевагу мушкетам та пістолям.

Винятковою знахідкою 2012 р. там є кістяна шахова фігурка пішака, виточена на токарному верстаті. Її абстрактна форма є типовою для європейських шахових фігур XVII-XVIII ст. і близькою до сучасних. Гра в шахи відома у Київській Русі з IX ст. Проте знахідки шахових фігур в козацькій Україні є рідкісними і у Батурині вони дотепер не зустрічались.

В похованнях рядових козаків війська Хмельницького на полі битви під м. Берестечком на Рівненщині 1651 р. знайдені гральні кості.²⁵ За документами та народніми думами XVII-XVIII ст., козаки, військові канцеляристи і писарі грали у карти.²⁶ Наші археологічні дослідження встановили, що на Мазепиному дворі старшини чи службовці гетьмана бавились "грою мудреців". Вони також вживали модні тоді у Європі порцелянові голландські люльки, окрім місцевих поширених теракотових та глязурованих.

В ході розкопок решток службового приміщення у 2012-13 рр. знайшли чотири бронзові пластини, котрі В. Мезенцев визначив як уламки оправи книги. Таку атрибуцію цих знахідок підтримали Ю. Ситий, Л. Виноградська та Ю. Коваленко.

Виявлена там минулого літа видовжена пластинка з гравірованим лінійним і геометричним орнаментом, ймовірно, є фрагментом (краєм) спинки оправи книги.

Найбільший інтерес становить одна з трьох пластин, знайдених 2012 р., що має розмір 3.5 x 3.3 см і вирізана у формі оголеного чоловіка, який грає на сурмі. На її лицьовій стороні це зображення майстерно і детально вигравіровано. Обличчя, кучері, торс, мускулясті руки й пальці юнака тонко, виразно і впевнено графічно передані у реалістичній клясичній манері. Насічками, як штрихами, модельовано об'ємні частини тіла. Зігнутою у лікті лівою рукою чоловік тримає сурму, що приклав до вуст, а праву витягнув прямо на рівні плеча у правий бік чи, можливо, трохи відвів назад (права рука зображена закороткою, мовби, у перспективі). На жаль, нижня частина фігурки та кінець сурми відламані.

Ю. Ситий і Ю. Коваленко твердять, що це зображення було твором досвідченого гравера за індивідуальним замовленням, а не масовою продукцією технікою штампування. На переконливу думку Л. Виногородської, його виготовив італійський майстер Нового часу.

Вона узгоджується з версією В. Мезенцева, який провів широку порівняльну аналізу цієї знахідки і дійшов до висновку, що на ній репрезентовано янгола з сурмою ренесансної традиції. Такий образ був поширеним в живопису, графіці та скульптурі Відродження і барокко Заходу, особливо у сценах Страшного Суду. Янгол, що сурмить у довгу пряму сурму, часто зустрічається на ілюстраціях обкладинок і титульних сторінок манускриптів й стародруків, зокрема, Італії

Янголи з сурмами на фресці Страшного Суду в Сікстинській капелі у Римі. Живопис Мікель-Анджельо 1536-41 рр.

Зображення янгола, що сурмить на фресці Судного Дня рубежу XVII-XVIII ст. на хорах Софійського собору в Києві. Світлина В. Мезенцева.

та Німеччини XV-XVIII ст. Прикладом є німецький журнал про європейських правителів *Die Europäische Fama*, vol. 3, XXV (Leipzig, 1706), де подано біографію князя і гетьмана запорізьких козаків Івана Мазепи. Там поруч його гравюрного портрету на титульній сторінці є графічний відбиток янгола з двома сурмами.

Сакральне мистецтво українського барокко запозичило популярний західний мотив янгола-сурмача. Його знаходимо у зображеннях Судного Дня на народніх іконах XVIII ст. з Галичини на виставці "Велике і Величне: з нагоди 1025-річчя Хрещення Київської Русі" у Мистецькому Арсеналі Києва (27 липня – 22 вересня 2013 р.). Такий образ зберігся у фресці на цю тему Мазепиного часу на хорах Софійського собору в Києві. Бароковий позолочений флюгер з янголом, що сурмить, вінчає вежу Спасо-Преображенського монастиря в м. Новгороді-Сіверському.

У малюванні Ренесансу і гуманістичній традиції відомі реалістичні репрезентації янголів із сурмами у вигляді оголених чоловіків без крил, подібні до антропоморфного сюжету на бронзовій платівці з Батурина. Саме так вони представлені на знаменитій фресці Страшного Суду на вівтарній стіні Сікстинської капелі у Ватикані, що розписав Мікель-Анджельо у 1536-41 рр. Там великий маестро віртуозно намалював групу мускулястих атлетичних янголів без крил, які сурмлять і сповіщають про Апокаліпсис. В її центрі нагорі бачимо янгола, котрий правою рукою стискає довгу мідяну сурму, а ліву відкинув прямою назад. Його образ і постава рук нагадує фігурку сурмача, знайдену археологами. Їх схожість, помічену В. Ме-

Студенти-антропологи обстежують кістки з поховань батуринців XVII-XVIII ст., розкопаних археологами.

зенцевим, визнає і Ю. Коваленко.

Не виключено, що гравіроване зображення на бронзовій оправі книги з Гончарівки було мініатюрною реплікою чи варіацією за мотивом вищеописаного центрального янгола монументальної композиції Страшного Суду в Сікстинській капелі. Це важко стверджувати більш певно через відсутність нижньої половини фігурки. Але цілком можливо, що на книжковій оправі була зображена така Біблійна сцена (чи її фрагмент), де янголи з сурмами є звичайними персонажами.

Можна також гадати, що знайдені бронзові пластини відламали від оправы якоїсь католицької релігійної книги, яку виготовили в Італії у добу Відродження чи барокко й привезли до бібліотеки палацу Мазепи на Гончарівці. Його секретар і майбутній гетьман Пилип Орлик (1710-42 рр.) та посол французького короля Жан де Балюз, котрий відвідав Батурин 1704 р.,

Відзначення роковини загибелі Мазепиної столиці у 2012 р. Фотоархів Батуринського заповідника.

писали, що в цій бібліотеці, окрім найкращих українських видань, були латинські й німецькі ілюстровані стародруки (інкунабули) і рукописи у дорогоцінних оправах. За оцінкою Орлика, цим книжковим багатством не було рівних у тогочасній Україні.²⁷

Мабуть, так само, як він, інші наближені до Мазепи старшини й чиновники, які мешкали чи працювали на Гончарівці, користувались гетьманською книгозбірнею і позичали книги додому. Під час пограбування Мазепиної садиби московські солдати могли розбити металеві оправы книг для видобування з них цінних каменів, перлів, золотих й срібних оздоб та інших коштовностей, котрі забрали як військову здобич. Католицьку книгу могли пошматувати і з релігійних мотивів. Так чи інакше, відламані бронзові пластини, дарма, що з художнім гравіруванням, не спокусили грабіжників й пізніших шукачів казкових скарбів Мазепи і залишились на руїнах садиби до наших розкопок.

Ці археологічні знахідки красномовно свідчать про розвинуте виробництво та декоративно-ужиткове мистецтво Батурина, про заможність, освіченість, інтелектуальні зайняття й культурні інтереси старшинської верхівки, яка мешкала в межах Мазепиноного маєтку. Вони показують проникнення до гетьманської столиці європейської літератури і творів мистецтва та її торговельні контакти з Заходом, Московією й Османською імперією.

Кочубей у доносах царським властям в 1707 р. про нельояльність Мазепи, зокрема, відзначив, що гетьман, порушуючи заборону государя, самовільно контактувався і листувався з турецькими султанами й пашами.²⁸ Де Балюз згадав про присутність портрету турецького султана в залі гончарівського палацу разом з портретами французького і польського королів, австрійського цісаря та інших чужоземних володарів.²⁹ Коли після полтавської поразки 1709 р. Мазепа з козацько-шведським військом відступив до Молдови, що була під владою Османської імперії, російський цар запропонував султанові видати гетьмана за щедру винагороду, але дістав відмову.

2005 р. наша експедиція під час досліджень фундаментів розібраного східнього флігеля палацу Розумовського й навколо нього розкопала біля 30 могил чоловіків, жінок та багатьох дітей і підлітків Мазепиноного часу. Ю. Ситий відносить значну частину поховань там (в основному родинні) до загиблих від московської навали 1708 р.³⁰

У наступні роки в ході розвідкових розкопок і бу-

Зліва: голова держ. адміністрації Чернігівської обл. д-р Володимир Хоменко, проф. Олександр Коваленко (ЧНПУ) та Владика Антоній, архієпископ Чернігівський і Ніжинський УПЦ КП на Службі Божій у Батурині. Фото передано авторам О. Коваленком.

дівельних земляних робіт на південний схід від того палацу також знаходили людські черепи й кістки. 2012 р. на цій ділянці під керівництвом В. Скорохода розкопали залишки згорілої ординарної дерев'яної споруди XVII – початку XVIII ст. та поховання дорослої людини, правдоподібно, жертви ворожого нападу. Археологи вважають, що на території садиби Розумовського 1799 р. знаходилось передмістя, яке було знищено царською армією разом з батуринською фортецею, посадами, навколишніми селами й монастирями та їх людністю.

2013 р. магістрант Національного університету Києво-Могилянська академія Микола Андрієвський, котрий чотири роки брав участь у розкопках Батурина, оприлюднив в інтернеті статтю про археологічні дослідження кладовища дерев'яної Воскресінської церкви на цитаделі.³¹ Він пише про спалення цього храму й сусідньої гетьманської резиденції під час розорення Мазепиною твердині та про підсумки наших розкопок 124 могил XVII – початку XVIII ст. у 1995-2008 рр. Там відкрили вражаючу кількість кістяків дітей (понад 90 відсотків), їх матерів, бабусь чи няньок, які були забиті або загинули від пожежі. За підрахунками В. Коваленка і Ю. Ситого, на цвинтарі Воскресінської церкви було близько сотні поховань мирних мешканців,

жертв трагедії.³² Під час відзначення її 300-річчя у 2008 р. Батуринський заповідник гідно перепоховав їх ексгумовані останки у підвалі відбудованого одногоменного храму на цитаделі.

Результати розкопок могил жертв трагедії 1708 р. оприлюднені В. Коваленком та Ю. Ситим у академічних статтях і доповідях на наукових конференціях в Україні. Останній нещодавно опублікував важливий узагальнюючий есей на цю тему.³³ Там розглядаються поховання поляглих під час різанини на кладовищах, у котлованах спалених хат та господарчих ямах, розкопані нашою експедицією і знайдені мешканцями й робітниками у ході земляних робіт в усіх частинах Батурина та на околицях. Ю. Ситий підкреслив, що археологічні матеріали повністю підтвердили висновок дослідника загибелі Мазепиної столиці В. Коваленка: «...місто зникло надовго, перетворившись на суцільну руїну, один величезний цвинтар».³⁴

У 2012-13 рр. докторант Інституту археології НАНУ Юрій Долженко і студентка Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету Маргарита Гарига продовжили фізико-антропологічні досліді кісток з поховань ранньомодерного Батурина, розкопаних нашою експедицією, та публікацію їх вислідів. М. Гарига підсумувала її трирічне вивчення антропології населення гетьманської столиці у бакалярській тезі 2013 р. і продовжить займатись цією проблемою на магістратурі.

Натепер у відділі біоархеології Інституту археології в Києві антропологи завершили краніологічні й краніоскопічні лябораторні аналізи 87 черепів батурян.

Перепоховання знайдених археологами останків жертв трагедії 1708 р. у крипті Воскресінської церкви на цитаделі 2013 р. Отець Роман Кривко відслужив заупокійний Молебень. Фотоархів Батуринського заповідника.

Вони застосовують європейські, здебільша німецькі, програми і методики антропологічних та палеопатологічних досліджень з модифікаціями, запровадженими спеціалістами того відділу.

За попередніми висновками Ю. Долженка про етнічні витоки й зв'язки населення гетьманської столиці, воно було спорідненим з людністю центральної України, головню Лівобережжя козацької доби. Однак його останні порівняльні студії виявили подібність антропологічного типу батуринців також до мешканців Волині. Це дозволяє вважати, що у XVII-XVIII ст. Батурин, окрім місцевих українців Сіверщини, заселяли переселенці з обох берегів Дніпра, переважно з Полісся.

Проникали до міста й іноетнічні вихідці зі степової України. Так, Ю. Долженко знайшов дев'ять черепів змішаного слов'яно-тюркського походження, які свідчать про асиміляцію українцями татар чи інших степових кочовиків у столиці Гетьманщини. З князівського періоду цей процес активно проходив на порубіжжі зі степом, зокрема в Батуринському Посем'ї.

2014 р. антропологи Інституту археології, фахівці у вивченні травм, підготують звіти про їх обстеження пошкоджень, заповіданих зброєю, та інших слідів насильницької смерті на кістках похованих батуринців. Разом з археологами вони будуть шукати нові могили жертв масакри 1708 р.

Українсько-канадська археологічна експедиція в Батурині 2012 р. зробила цінні та інформативні знахідки, які підтверджують велике значення розкопок цього міста, особливо залишків Мазепиної садиби. Завдяки праці нашої експедиції, Батурин є єдиною колишньою столицею козацької держави і осідком українських гетьманів, де 13 років ведуться щолітні польові дослідження. Вони висвітлюють ще маловідомі культуру та побут козацької еліти Мазепиноного двору.

У цій праці матеріяли розкопок Батурина 2013 р. використовувались тільки для розгляду питань про церкву й службову споруду на Гончарівці та втрачені останні звіти антропологів. Відео-інтерв'ю В. Мезенцева з редактором електронного журналу Музеї України (Київ) про батуринські розкопки минулого літа оприлюднили в інтернетних виданнях України і Канади у вересні.³⁵ Їх результати будуть осмислені й викладені в академічних та науково-популярних ілюстрованих статтях, буклетах і лекціях у 2014 р.

* * *

Улітку українсько-канадська експедиція продов-

жить розкопки залишків маєтку Мазепи та гетьманської фортеці й пошук нових археологічних свідчень про трагедію 1708 р. у Батурині. Цей проєкт був би неможливим без добродійної підтримки українців у Канаді та Сполучених Штатах.

Археологи звертаються до організацій, фондаций, компаній, громад і добродійців діаспори з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні та архітектурно-мистецькі дослідження Мазепиної столиці й публікації їх здобутків. Будь ласка, надішліть Ваші чеки з пожертвами за адресою: **Prof. Zenon Kohut, Director, Kowalsky Program, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 4-30 Pembina Hall, University of Alberta, Edmonton, AB, Canada T6G 2H8** (тел.: **(780) 492-2972**; e-mail: **zenon.kohut@ualberta.ca**). Чеки з Канади мають бути виписані на: **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Memo: Baturyn Project**. Американських благодійників просимо ласкаво виписати Ваші чеки на: **University of Alberta Foundation USA, Inc., Memo: CIUS Baturyn Project**. Канадський Інститут Українських Студій надішле громадянам обох країн відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проєктом публікаціях та публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці можна отримати від його виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи e-mail: **v.mezentsev@utoronto.ca**. В Україні за довідками, будь ласка, зверніться до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296; e-mail: **yurisytyi@gmail.com**.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру багаторічну підтримку історико-археологічного вивчення Мазепиної столиці і надіються, що Ваша допомога надалі збереже проєкт на належному рівні.

ПОСИЛАННЯ

1. Див., наприклад, "Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650-1830)" у збірнику есеїв Зенона Когути *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004) с. 27-45, 46-79; його ж "The Ukrainian Elite in the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility", in Zenon E. Kohut, *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity* (Edmonton and Toronto: CIUS Press, 2011), pp. 78-111, see also pp. 58-77.

2. Zenon E. Kohut, "Post-Soviet Studies of the Cossack Elite: Present State of Research and Future Tasks". Paper presented at the International Conference "Quo Vadis Ukrainian History? Assessing the State of the Field" held at the Ukrainian Research Institute, Harvard University on November 19-20, 2013.
3. Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»* (Київ: Кліо, 2013).
4. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2 вид., ред. Любомир Винар (Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001), с. 145. Див. також Тетяна Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія*, с. 172-197.
5. *Короткий опис Малоросії (1340-1776)*, Київ: Стилос, 2012, с. 7-8, 103, примітка 556.
6. Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик*. Журнал УІТ, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк-Київ-Львів-Острог-Торонто-Париж, 2010-2011, с. 131-167. Ця праця розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (http://www.luc.org/block.php/block_id/10). Див. також Volodymyr Kovalenko, "The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Ed. Serhii Plokhly (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 37-78.
7. Сергій Павленко, "Щодо 40 церков Батурина: гіпотези та реалії", *Батуринська старовина. Збірник наукових праць*. Випуск 2 (6). Ред. Олександр Коваленко (Чернігів, 2011), с. 43.
8. Див. *Мазепина книга*. Упорядник Ігор Ситий (Чернігів, 2005), с. 73; Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ: КМ Академія, 2007), с. 105; Björn H. Hallström, *Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum* (Stockholm, 1963), Index II, THS 9076, 25:III, p. 94.
9. Могилевская хроника Т. Р. Сурты и Ю. Трубницкого, *Полное собрание русских летописей*. Том 35: Летописи белорусско-литовские (Москва, 1980), с. 277. Переклад уривку цієї хроніки про розорення Батурина 1708 р. українською мовою надруковано в статті Зенона Когути, Володимира Мезенцева і Володимира Коваленка "Розкопки у Батурині 2008 р. та відзначення 300-ліття Батуринської трагедії", *Гомін України*, Рік LXI, № 10 (3304) за 10 березня 2009 р., с. 10.
10. Див. посилання 33.
11. Юрій Ситий, «Оборонні конструкції столиці Лівобережної України – Батурина другої половини XVII – початку XVIII ст.», *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції* (Київ, 2011), с. 105-109; Микола Андрієвський, "Бастіонні укріплення замської резиденції І. Мазепи на Гончарівці", *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали IX Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* (Чернігів, 16-18 квітня 2010 р.), Чернігів: ЧНПУ, 2010, с. 18 - 20.
12. <https://www.google.ca/search?q=St.+Peter+Cathedral+in+Bremen+photos>; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bad_Doberan_M%C3%BCnster_%2811%29_2006-09-24.JPG.
13. <http://www.shutterstock.com/pic-80875600/stock-photo-minorite-monastery-in-cesky-krumlov-old-town-unesco-world-heritage-list-south-bohemia-region.html>.
14. Досліді фрагменту кам'яної капітелі Мазепиноного палацу в Батурині провели під керівництвом вченого секретаря Інституту геологічних наук НАНУ д-р Стелли Шехунової у 2013 р. Автори щиро дякують їй та науковій співробітниці цього інституту Світлані Мачуліній за консультації і співпрацю з Батуринською археологічною експедицією.
15. Див. наступну публікацію, с. 221, рис. 2.
16. Володимир Мезенцев, "Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині", *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 6 (Київ-Глухів, 2013), с. 220-234.
17. Володимир Мезенцев, "Гетьманський Батурин: знахідки 2012 р.", *Свобода*, Рік 120, № 44 за 1 листопада 2013 р., с. 10; Volodymyr Mezentsev, "Latest excavations in Baturyn reveal the culture of the Kozak elite", *The Ukrainian Weekly*, Vol. LXXXI, No. 46, November 17, 2013, pp. 10-11; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, "Розкопки у Батурині 2012-13 рр. Культура козацької еліти Мазепиноного двору", *Гомін України*, Рік LXVI, № 4 (3528) за 21 січня 2014 р., с. 9-10; Martin Dimnik and Volodymyr Mezentsev, "Excavations at Baturyn in 2013", *Canada-Byzantina*, Vol. 25, 2014 (forthcoming).
18. Самійло Величко, *Літопис*. Переклад Валерія Шевчука (Київ: Дніпро, 1991), с. 603; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Том I. Упорядник Сергій Павленко (Київ: КМ Академія, 2007), с. 381.
19. *Короткий опис Малоросії (1370-1776)*, с. 103, примітки 556, 557.
20. *Мазепина книга*, с. 81.
21. С. І. Дегтярьов, "Маловідомий опис м. Батурин 1760 р.", *Сумський історико-архівний журнал*, № VIII-IX, 2010, с. 40.
22. Любов Кіяшко, "Церкви Батурина", *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини* (Чернігів, 2002), с. 43.
23. <http://map.lviv.ua/statti/petegyrych.html>.
24. Сергій Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники* (Київ: КМ Академія, 2004), с. 204-214.
25. Ігор Свєшніков, *Битва під Берестечком*, 2 вид. (Рівне, 2008), с. 219-220, рис. 37, 17.
26. Там само, с. 220-222; Zenon Kohut, "Post-Soviet Studies of the Cossack Elite".
27. Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709* (Мюнхен, 1988), с. 105; Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 67; *Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст.* (Київ: КМ Академія, 2001), с. 344.
28. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. I, с. 385.
29. Теодор Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах*, с. 105.
30. Див. посилання 33.
31. http://mdch.kiev.ua/wp-content/uploads/2013/06/2013.07.21_Андрієвський.pdf.
32. Володимир Коваленко, Олександр Моця, Юрій Ситий, «Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 170-174.
33. Юрій Ситий, "Цвинтарі Батурина XVII-XVIII ст.", *Чигиринщина: історія і сьогодення* (Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.), Черкаси: Вертикаль, 2011, с. 107-143.
34. Там само, с. 142-143.
35. https://www.youtube.com/watch?v=odhNdkIb2wY&feature=c4-overview&list=UU_5I-7Yh_EmnU1rrRtkWO8w.

Центр Батурина з реконструйованою цитаделлю XVII ст. і Воскресінською церквою 1803 р. поблизу Обидва аерофото С. Чиніна. Фотоархів Батуринського заповідника.

Реставрований палац Кирила Розумовського з двома флігелями на передмісті Батурина Теплівці (1799-1803 рр.)